

”En märckvärdig Fogelkammare, med allehanda lefvande Svenska foglar”

Anteckningar om avikultur och äldre voljärar i Mälardalen

INGVAR SVANBERG

Sommaren 1753 besökte den unga kanslisten Christer Berch Leufsta bruk i nordöstra Uppland. I sin resedagbok ger han en ganska detaljerad redogörelse för bruksparkens utseende och berättar bland annat om en stor fågelbur som fanns inrättad där. Några närmare uppgifter om utseendet på voljären ger han emellertid inte. Däremot får vi veta att i fågelhuset förvarades en örn, som bruksägaren sedan länge hade haft tam, men också orrar, tjädrar och några sjöfåglar. Buren var uppbyggd kring ett litet antal levande unga aspträd, ”vilka kunde tjäna fåglarna att bygga sina nästen uti”, skriver vår unge resenär.¹

Den vackra voljär som finns i den varande bruksparken söder om herrgårdsbyggnaden vid Lövstabruk är välkänd för varje besökare, men det var inte denna påkostade och storslagna byggnad som Christer Berch beskådade, den tillkom nämligen

några år senare. Berch ger däremot en förhållandevis utförlig förteckning över vilka fågelarter som vid 1700-talets mitt kunde hållas i en herrgårdsvoljär i denna del av landet. Några exotiska arter rörde det sig, som vi kan se, dock inte om. Östra Sverige befann sig fortfarande en bra bit bortanför de gängse internationella färdlederna och för transporter känsliga exotiska fåglar hörde till ovanligheterna, även i en välbeställd miljö som De Geers på Leufsta. Annorlunda var det i Frankrike där stora mängder exotiska fåglar redan på 1600- och 1700-talet började flöda in i landet och ett särskilt fågelhandlarskrå utvecklades. Där fanns tidigt, förutom olika papegojor, ornamentala hönsfåglar, kanariefåglar och inhemska sångfåglar också risfåglar, tigerfinkar, röda kardinaler och fjärilsfinkar att uppbringa.²

Däremot var inte Charles De Geer ensam om att ha särskilda större fågelhus, det

Voljären i Lövstabrucks herrgårdspark år 2000.
Foto Agnetha Pettersson, Upplandsmuseet.

som med ett franskt låneord vid 1700-talets mitt kom att på svenska kallas voljär – då stavat *volière* – som parkinslag. Det tillhörde engelskt parkideal möjligt att realisera för ett fåtal, och hade dessutom äldre anor.

Att undersöka avikulturens historia

Vi skall i det följande ge några exempel på voljärer inrättade som fristående byggnader i slotts- och herrgårdsparkar från 1500-talet och fram mot 1800-talet främst i Mälardalen. Det är ingen uttömmande inventering, en sådan får anstå till något annat tillfälle. Jag tror inte att voljärbyggnader var särskilt vanligt förekommande, men där det fanns resurser och intresse har det byggts sådana. Ej heller kommer framställningen ägnas särskilt mycket utrymme åt arkitektoniska stildrag. Det är också något som får vänta

till senare och som därtill kräver annan kompetens än vad jag här kan bidra med.

Stället skall vi försöka knyta samman några trådar i den svenska avikulturens mindre kända historia genom att granska influenser där globala strömningar som tar form i världens ekonomiska centra förvandlas till en lokal företeelse i nordisk periferi. Att hålla sångfåglar och papegojor i burar har en lång tradition även i Sverige och nådde under 1700-talet också ut i vidare kretsar, även om den aldrig kom att få samma spridning som i mellersta Europa och England. Fågelhållning i fristående voljärer var däremot bara ett fåtal förunnat.³

Flera av de oansenligare husdjurens historia, som länge hörde samman med slott och herresäten, är alltjämt i det närmaste obeaktad. Jag tänker exempelvis på kaninernas (*silkeschararnas*), marsvinens, vinbergs-snäckornas, tamduvornas, myskankornas (*turkisk anka*, *desmansanka*), knölgässens (*kinesisk gås*, *turkisk gås*) och knölsvanarnas kulturhistoria, för att inte tala om apornas förekomst vid olika herresäten (ex. Forsmark och Söderfors). Också blodiglar och dammrudor förtjänar att omnämnas bland de mindre utforskade produktionsdjuren i äldre tid.⁴

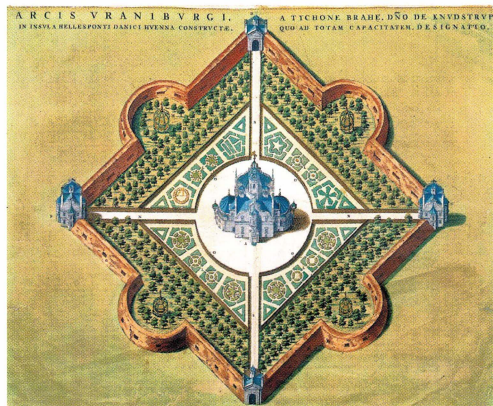
Framställningen syftar därför till att ge en översikt över voljärernas historia i första hand Uppland och angränsande landskap, från 1500-talet fram till mitten av 1800-talet, men med vissa utblickar till

andra delar av landet. Dessutom skall vi försöka fastställa vilka fåglar man höll i dessa anläggningar. Källsituationen är sprödd och vi är hänvisade till strödda belägg i olika slags skriftkällor, men också ritningar och andra avbildningar samt fysiska lämningar av voljärerna har kommit till användning. Studien är preliminär och säkert står fler voljärer och ytterligare källmaterial att finna. Bouppteckningsprotokoll och handlingar i Brandförsäkringsverket skulle kanske kunna ge mera.⁵

Voljärens historia oskriven

Först några begreppsbestämningar och åtföljande definitioner. Nyare handbokslitteratur om fågelhobby definierar voljärer som en utomhusbyggnad konstruerad i syfte att hålla fåglar i fångenskap, dock ”under förhållanden så nära naturen som möjligt”. Man skiljer på friluft-/utomhus- och inomhusvoljärer. Här skall vi begränsa oss till vad man idag skulle kalla friluftsvoljärer, det vill säga fristående byggnader i trädgårdar eller parker som hyser levande fåglar. Specialanläggningar är duvhus, fasanerier, måsvoljärer (Eng. *gullery*) och liknande. *Fågelhus* är äldsta benämningar som finns belagda i svenskan för ”stor bur (inhägnad) i det fria (numera vanl. i zoologiska trädgårdar), avsedd till förvaring av fåglar”. Det finns belagt som *foglahwss* (översättning av

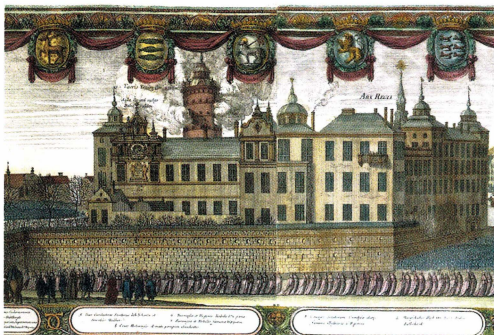

Plan över Tycho Brahes Uraniborg från 1598.

aviarium) i ordsamlingen *Variarum Rerum Vocabula* från 1538. Även benämningen *fågelbur* användes under 1500- och 1600-talet för större flygbur utomhus. Mera tillfällig tycks den tidiga 1700-talstermen *fågelkammare* i samma betydelse vara.⁶

Benämningen voljär (med betydelsen ’fågelbur av så stort format att fåglar kan flyga fritt i den’) var sedan 1700-talets mitt den gängse benämningen i Sverige. Termen kommer förstås av franskans *volière* – av *voler* ’flyga’, av likabetydande latinets *volo*, och det feminina suffixet *-ière*. I svenska språket finns ordet, enligt excerpter i SAOB Arkiv, belagt första gången 1759, när Anders Schönberg i en artikel om orruppfödning nämner ”Volierer och Fogel-hus”.⁷

Det finns en rad benämningar för fågelhus under antiken, men den romerska författaren Marcus Terrentius Varro använde

Detalj ur Jean Le Pautres bildsvit av Karl X Gustavs likfärd 1666. Huvarna till fågelhusen vid slottet Tre Kronor sticker upp bakom muren.

en grekisk term ἀρνιβών, på latin aviarium, som levt kvar in i våra dagar. Den gängse engelska beteckningen för en fågelbur i det stora formatet är *aviary*, som kommer av latinet aviarium. Beteckningen aviarium finns också i svenskan, även om det inte är särskilt vanligt. I *Nationalencyklopedin* läser vi *aviarium* (latin, 'fågelhus', av avis 'fågel') "stor flygbur för fåglar; även anläggning för fågelhållning i större skala". Belagt sedan 1876 i skriftspråket. I fortsättningen använder vi, om källan inte anger annat, benämningen voljär.⁸

Voljärernas historia är ännu oskriven, men det omtalas stora flygburar hos vad som lite slentrianmässigt brukar kallas forntida högkulturer i Medelhavsområdet, Sydasiens, Ostasien och Syd- och Mellanamerika. Stora flygburar beskrivs redan under antiken, även om vi har få underrättelser om hur de

var konstruerade. Romerska författare som Varro och Columella skrev om aviarier i privat vård. En Laenius Strabo som bodde i Brundisium (Brindisi) under det tidiga första århundradet hade ett aviarium för alla slags fåglar. Liknande anläggningar nämns även från andra romerska hushåll. Varro hade tydligen själv ett aviarium på gården till sin villa vid Casinum. Det meddelas att han höll fåglar "av alla de slag, särskilt sångare som näktergalar och koltrastar". Columella har ett helt kapitel om trastarnas vård.⁹

I renässansens trädgårdar hade djuren ofta en symbolisk innebörd. Det blev mode bland europeiska furstar att inrätta fågelhus vid slotten. Redan under tidigmodern tid lät sig hovet inspireras av sina europeiska kollegers fågelanläggningar och lät bygga liknande även vid de kungliga slotten i Sverige. Omfattande kungliga menagerier finns beskrivna i litteraturen. Vid sidan av orangerier utgjorde särskilda fågelhus ett viktigt inslag i den sociala elitens trädgårdar fram till våra dagar. Fortfarande kan man se ståndsmässiga voljärer i bruk i Storbritannien, exempel Waddesdon Aviary anlagd 1889 i slottsparken till Waddesdon Manor. På 1800-talet publicerade den framväxande handbokslitteraturen i fågelhobbyn också förslag till hur privatpersoner skulle konstruera utomhusvoljärer.¹⁰

Under 1800-talet började anläggas mer publika djurparker och i en del finns allt-

*Historisk
voljär
vid slottet
Schön-
brunn
i Öster-
rike. Foto
Sebastian
Schreiber
2005.*

Voljär i Zoological Gardens, Regents Park, i London 1837. Förmodligen visar bilden den alltjämt bevarade Raven's Cage.

jämt gamla voljäer bevarade. Skansen har inte kvar några av sina gamla voljäer. Sådana byggdes redan på 1890-talet ritade av arkitekten Gustaf Améen, men kom successivt att bytas mot nyare voljäer under 1900-talet. Däremot finns Raven's Cage ('Korpens bur'), som är en voljär som lär ha satts upp redan 1829 och betraktas som den äldsta byggnaden i ZLS London zoo (även om den återskapades efter andra världskriget), kvar att beskåda. Det är en ganska liten konstruktion, och mycket har hänt sedan dess när det gäller voljärbyggnader inom zoologiska trädgårdar.¹¹

De flesta djurparker med någon aktning har numera stora walk-through- eller walk-in-voljäer där besökaren kan gå i en markerad bana för att titta på anläggningens invånare. Ett stort antal arter kan sam-

as i en sådan voljär. I anslutning till 1904 års Världsutställning i Saint Louis byggde Smithsonian Institution en sådan jätteflygbur, vilken alltjämt är en av världens största voljäer. Den blev grunden för Saint Louis Zoo 1910 och är 69 meter lång, 26 meter bred och 15 meter hög. Voljären är fortfarande bruk. London zoo har en omfattande voljär som kallas *Snowdon Aviary* och är ritad av Antony Armstrong-Jones, 1st Earl of Snowdon, i samarbete med Cedric Price och Frank Newby. Den byggdes 1962–64 och fick sitt nuvarande namn 1967/68. Den är alltjämt landets största walk-in-voljär.¹²

De senaste årens utveckling inom zoologisk inredningsdesign har varit allt större voljäer. I Sydafrika finns en omfattande fågelpark, som heter Birds of Eden, med den förmodligen största voljären i världen. Den öppnades 2005 och omfattar 21 761 kvadratmeter. Voljären rymmer inte mindre än 3000 fåglar fördelade på 200 arter. Stora voljäer finns också i fågelparker i Salt Lake City, Singapore, Hongkong och Kuala Lumpur.

Exotism i kungliga fågelhus under 1500-talet

Med de framväxande kolonialmakternas världsomfattande sjöresor kom allt fler exotiska varor till Europa, däribland också levande djur. Åtskilliga fåglar nådde Europa,

inte minst från den amerikanska kontinenten. Furstar lät bygga menagerier, som också innefattade fågelhus, vid sina slott. En av de mest betydande var det kungliga menageri som fanns i Towern i London, som Henrik III inrättade år 1235 och fanns kvar till början av 1800-talet. Mycket omfattande var den tysk-romerska kejsaren Fredrick II:s menageri, omsorgsfullt beskrivet och som innefattade en mängd olika fågelarter, inklusive en rad exotiska arter. I 1500-talets början hade den italienska aristokratin gärna menagerier i sina lantliga egendomar, däribland kardinal Scipione Caffarelli-Borghese (1576–1633) i Rom. Med upptäckten av den amerikanska kontinenten kom ytterligare exotiska fåglar, och de välbeställda var beredda att betala ansevärda summor för dessa rariteter från fjärran länder. Även tidens lärde, som Ulisse Androvandi, Pierre Bélon och Konrad Gessner, sökte upp den sociala elitens menagerier för att studera och avbilda fåglar.¹³

Först vid mitten av 1500-talet kom Sverige att på allvar integreras med europeisk renässanskultur. Ett intresse för exotiska djur kan vi skönja redan under Gustav Vasa som höll både papegojor och apor. Men det var sönerna som realiserade den hovkultur som utmärkte furstarnas tillvaro på kontinenten. Även hovet skulle ståta med den prakt som utmärkte de kontinentala furstehusen. Dit hörde också inrättandet av särskilda fågelhus. De första kända fågel-

Djurparksvoljärerna var ofta stabila järnkonstruktioner. Här ses en gammal nu övergiven rovfågelvoljär i Riga zoo. Foto Ingvar Svanberg.

husen i Sverige är de som byggdes åt den trädgårds- och djurintresserade hertig Erik (sedermera Erik XIV). År 1555 uppfördes i slottsträdgården vid Uppsala slott en *fouglebur* som enligt uppgift var uppförd av lätt treillageverk (korsvis sammanfogade ribbor). Erik XIV var uppenbarligen mycket förtjust i fåglar och 1564 uppdrogs åt Paul Schütz att uppföra ännu en stor fågelbur, enligt konsthistorikern Kristina Francki inrättad ungefär där kafé Fågelsången för närvarande ligger.¹⁴

Även vid Stockholms slott lät Erik XIV i övre trädgården bygga en praktfull *fouglebur* i den lilla trädgården på södra sidan år 1561. I en handling från 1565 nämns att detta *fogelhus* hade en särskild väktare anställd. Hovet hade möjligen också falkar som användes vid jakt, men var de hölls framgår inte. Fågelhuset vid slottet ägde bestånd till

Tendens i djurparker under senare år har varit att skapa stora voljärer som man kan gå in i. Redan 1904 byggdes denna omfattande flygbur, nu i Saint Louis Zoological Park, Saint Louis, Förenta staterna. Foto Robert Lawton 2006.

år 1637, då det ersattes av ett nytt. Det syns i form av två huvar på Jean le Pautres stick föreställande Karl X Gustavs likfärd 1660.¹⁵

Även på Gripsholm slott byggdes uppenbarligen under 1500-talet ett fågelhus. En beskrivning uppger att det i slottets kryddträdgård fanns en *fouglastuffua*, som hade timrats 1581. Det hade gått åt inte mindre än 8 dagsverken att färdigställa den.¹⁶

Vi bör här nämna att i slutet av 1500-talet inrättade Tycho Brahe på Uraniborg på Ven två särskilt byggda fågelhus. De var belägna i den södra rundeln, i den sydöstra delen av omgången.¹⁷

Några uppgifter om vilka fåglar som fanns i 1500-talets fågelhus har vi inte. Förvisso kom papegojor till Sverige redan vid denna tid, och som vi nämnt vet vi att redan Gustav

Vasa lyckades anskaffa sådana, men i vilken utsträckning de hölls i särskilda fågelhus är osäkert. Fåglarna gav status och tjänade som nöje, men man kan också, har det framhållits, uppfatta voljärer som kosmologiska framställningar som fungerade som symboler för universums vidd och mångfald.¹⁸

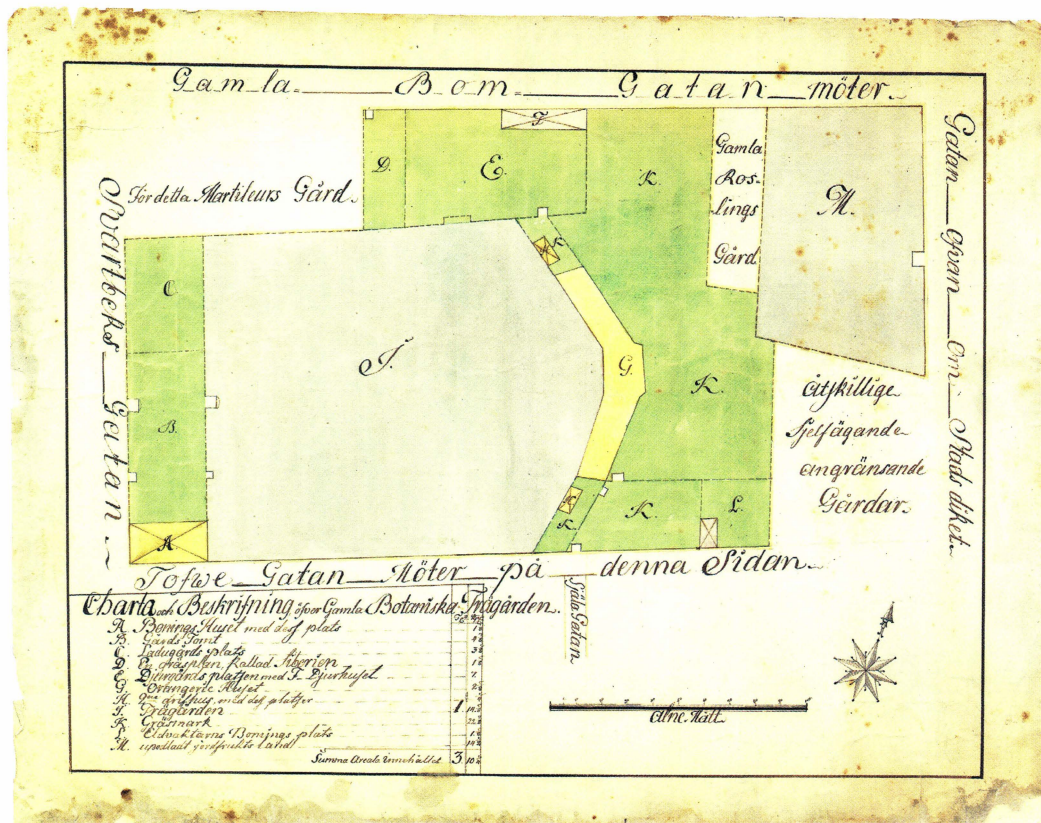
Stormaktstidens praktträdgårdar

Av den danske ädlingen Christen Skeel rese-dagbok från det kontinentala Europa 1619–1627 framgår att europeisk adel gärna höll sig med fågelhus, men han nämner sällan vad slags fåglar som fanns i dessa. Högedeln i Sverige kom under stormaktstiden att få möjligheter att förverkliga tidens kontinentala barockideal på sina slott i Sverige. Att hålla sig med olika slags djur i parkanläggningarna var en del av detta ideal. Några inrättade regelrätta djurgårdar med hjortar, rådjur och andra djur.¹⁹

Johannes Loccenius, professor skytteanus och universitetsbibliotekarie, författade 1660 på latin en skildring av Magnus De la Gardies magnifika barockträdgård på Jacobsdal (nuvarande Ulriksdals slott). Där tas läsaren på en rundtur i trädgården och vi får veta att det finns en inhägnad med vilda djur, bland annat lodjur och hjortar.²⁰

Trädgårdshistorikern Nils Wollin har studerat slottsparken i Jakobsdal närmare, och berättar att det enligt en källa från

Karta över Linnéträdgården 1770. Djurhuset där Linné hade sina fåglar är markerat med F.

1653 fanns hjortar, påfåglar och duvor i djurgården. Rikskanslerns ville att djurgården skulle utökas med ett stort fågelhus. På kullen Mons Mariae nordväst om slottet uppfördes ett tempellikt lusthus. Siktstråk röjdes genom terrängen mot slottet, grottan och ett nybyggt fågelhus. En teckning av fågelhuset från 1661 finns bevarat och det

stod förmodligen färdigt 1664. En polack vid namn Schamelschi tycks ha varit särskilt sysselsatt med bygget. Mot Edsviken anlades östra sjöparterren med hög terrass och åt söder avslutades parken med två lusthus och en svandamm.

Slottsfrun Maria Euphrosina samlade på sig en rad olika fåglar, för sin tid exo-

Voljären vid Lövstabruk. Foto Göran Tuneld 2012.

tiska varelser, som hon höll i sitt fågelhus. År 1664 bekostades föda till inte mindre än 13 svanar, 30 duvor samt ett antal påfåglar i parken. Från år 1668 föreligger ytterligare en lista över fåglar: 6 svanar, 12 ”persianska” duvor, 2 orrar, 2 harar, 2 nötskrikor, 30 ”parijs fouglar” och 50 småfåglar. Vad som menas med ”parijs fouglar” är ovisst, men benämningen *parisfåglar* används av Linné om tallbit, *Pinicola enucleator*. Tallbiten var ju en vanlig, men inte särskilt långlivad burfågel i äldre tid.²¹

Några år senare övergick Jacobsdal till änkedrottningen Hedvig Eleonora som bytte namn på egendomen till Ulriksdal. Intresset för fågelhuset tycks därmed också ha upphört och 1704 uppges det vara förfallet. Senare anlade änkedrottningen ett faseneri, men hur det var konstruerat har vi tyvärr ingen aning om. År 1809 byggdes dock en ny voljär på terrassen på Ulriksdal.

Vid många slott fick man nöja sig med påfåglar. De La Gardie lät ju också bygga Venngarns slott, men där fanns, uppger

Rekonstruerad voljär i Forsmarks herrgårdspark. Foto Ingvar Svanberg, 2013.

Lars Ljungström som undersökt saken, inget fågelhus. Däremot nämner källorna påfåglar, genom att man till deras utfodring 1671 inköpte en tunna kålhuvuden.²²

Karl XI bör ha haft särskilda byggnader för sina många fåglar som han redan som ung hade vid slottet Tre Kronor i Stockholm. Bevarade räkenskaper visar att en mängd djur hörde till samlingarna. Där fanns björnar, vargar, älgar, mårdar, renar, hjortar, kaniner, igelkottar, lodjur, uttrar, röda (!) kajor, korpar, raphöns med mera.

Tack vare David Klöcker Ehrenstrahls målningar känner vi till bland annat flera papegojarter, däribland ljusröd ara (*Ara macao*), soldatarar (*Ara militaris*), gultofskakadua (*Cacagua sulphurea*) och solfjäderpapegoja (*Deroptyus accipitrinus*).²³

Från Karlbergs kungsgård finns en förteckning från slutet av 1600-talet över en rad fåglar som hölls där, och vi får väl mistänka att en del hölls i voljäror. Gösta Berg, som studerat listan, nämner duvor, ankor, fiskmå, tyska höns, ”indianska gäss”, två

påfåglar och en ”västindisk höna”.²⁴

Linnés fågelhus

Under sina utlandsår i ungdomen hade Linné stiftat bekantskap med flera olika menagerier, och han kom själv att förestå Georg Cliffords trädgård, som inrymde också en samling exotiska fåglar och däggdjur. Han hade också tillfälle att besöka värdshuset Blauw Jan i Amsterdam, som kombinerade vinförsäljning med en omfattande handel och uppvisning av exotiska djurarter. Som professor och föreståndare för den akademiska trädgården i Uppsala önskade Linné bygga upp ett eget vivarium med levande djur. Det skulle bli en skådesamling för hans studier, men också för hans höga nöjes skull. Han började på allvar samla på sig exotiska djur under 1750-talet. Den 3 augusti 1751 anhöll han hos universitetsledningen om att få extra medel för att kunna färdigställa det fågelhus han hade påbörjat. Det var placerat i trädgårdens nordöstra hörn, ungefär där hotell Linné nu har sin frukostveranda. Något spår av fågelhuset finns inte. Det uppges att fågelhuset var ganska stort och rymligt, samt att det var indelat i flera avdelningar för att kunna hysa olika fågelarter. Husets placering framgår av en karta från 1770.²⁵

Eric Säfström, som i maj 1760 gjorde ett hemma-hos-reportage hos Linné, berättar: ”Uti den stora fågelburen i trädgården

vistades några turturduvor som sutto och knurrade till varandra”. Förmodligen avses skrattduvor. ”I samma hus visades en trana”, heter det vidare. Säkert hade Linné andra fåglar också i fågelhuset, bl.a. en del av sina papegojor och kanske andra exotiska arter som han omgav sig med (hockohöns, pärlhöns). Johan Fischerström berättar också om Linnés fågelsamling – förmodligen baseras hans förteckning på Sefströms reportage – och han nämner också ljusröd ara, gultofskakadua, jako och blåpannad amazonpapegoja som tidigare hade härbärgerats i Uppsala vivarium.²⁶

Kina slott

Givetvis fanns praktfulla voljärer också vid de kungliga slotten, exempelvis vid Kina slott där en ännu finns bevarad. Den åttasidiga voljären uppfördes av trä i pagodstil. Ytterligare ett fågelhus byggdes, men vi känner inte till dess utseende närmare. Catrine Arvidsson har dragit fram intressant källmaterial rörande voljärerna där. Redan 1754 tycks det ha funnits burfåglar vid Kina slott och ”fogelburar” omnämns i handlingarna. Där fanns ”ostindiska foglar” och i ett annat sammanhang nämns ”Chinesiske foglar”. Dalkarlar, som ofta anlätades för anläggningsarbeten, deltog redan åren 1757–58 i arbetet att skaffa sten och mura fundamentet för bägge fågelhu-

*Bevarad voljär
vid Kina slott.
Foto Ingvar
Svanberg.*

sen. I en smedräkning från hösten 1758 berättas om en grund ”under tilllärnade 2ne fogelhus”. Längre trodde man att de ritats av Carl Fredrik Adlecrantz, men det motsägs av att de grundlades redan 1758. En handling från 1777 talar om den tyska resp. svenska voljären. Båda var omgivna med voljärgårdar, där det växte syrener resp. kaprifol. Enligt bevarade räkenskaper hade man vid ett tillfälle köpt in inte mindre än 46 kanariefåglar för att hålla i en av voljäreterna. År 1787 och 1791 nämns påfåglar vid Kina slott. Arvidsson uppger att under senare delen av 1700-talet fakturerades ofta skorpor, ägg och annat som föda åt anläggningens påfåglar. Också näktergal figurerar i handlingarna, vilket knappast var någon lämplig voljärfågel. Mer detaljer får vi i en inventering från 1811 där den ena voljären kallas ”Facan burn”, som enligt Arvidsson är identisk med den bevarade voljären. Det menageri som inrättades vid Kina slott kom i själva verket att bli ett fasaneri. Vid foderladan på ängen hade man inrättat en hökbur, och på vinden till ladan förvarades raphöhns vintertid.²⁷

Ännu i slutet av 1700-talet hölls kanariefåglar i slottsparken. I en beskrivning från 1796 heter det att en av voljäreterna var av ”en mängd kanariefåglar uppfylld, vilka med deras kvitter roa dem som häri parkens skugga hämta svalka”. Den andra voljären stod emellertid då tom. Ännu finns en voljär kvar i parken, om än starkt ombyggd. In-

tressant är också att den är omgiven av en konstruerad voljärgård.²⁸

Intresset för fåglar levde kvar i kungahuset fram mot 1800-talets förra hälft. En vacker voljär i form av en turkisk paviljong planerades åt drottning Desideria, som med Karl XIV Johan bebodde slottet Rosersberg. Huruvida en voljär verkligen byggdes är emellertid oklart. Desideria var drottning mellan 1818 och 1844, och hon levde ett ganska isolerat liv sommartid ute på Rosersberg, där hon lär ha varit mycket rädd för fladderhöns.²⁹

Frihetstiden och gustavianska tiden

På Aspås gård i Östervåla socken i nordvästra Uppland hade hovjägmästaren Anders Schönberg (1689–1759), enligt en bevarad biografisk uppgift, en ”märckvärdig Fogelkammare, med allehanda lefvande Svenska Fuglar, såsom en angenäm ro för en gammal Jägare”. Sonen Anders berättade i en artikel i Vetenskapsakademiens handlingar 1757 om faderns intresse för fåglar, i en text om den svenska papegojan, tallbiten, *Pinicola enucleator*: ”Min Fader, som alltid med sorgfällighet sökt utforska foglarnas art och egenskaper”, som han gjort såväl under långa skogsvistelser ”och sedan af sin fogelkammare haft godt tillfälle”, skildrar hur de infångades för att hållas i fångenskap. År 1759 återkommer sonen Anders med en ut-

tömmande artikel om faderns erfarenheter på Aspnäs av fåglar i fångenskap, där han berättar att man födde upp orrar.³⁰

Christer Berch berättar från sitt besök på Lövstabruk 1753 om en stor fågelbur där det förvarades en örn som bruksägaren hade haft tam sedan länge, men att där också fanns orrar, tjädrar och några sjöfåglar, men ovisst av vad slag. Den nuvarande voljären byggdes dock först 1759. Daniel Tilas besökte den 8 september 1768 bruket och nämner särskilt att en ”Voliere har ägaren äfwen för sitt nöje inrättat”. Vad den innehöll vet vi emellertid inte. År 1772 försågs voljären med nytt tak.³¹

Den engelska trädgårdsstilen som parkanläggningssideal blev på modet mot senare hälften av 1700-talet. Den kom att utgöra en brytning med barockens ideal med hårt tuktad växtlighet och fyrkantiga former. Den engelska parken tillät lummig grönska och mjukare och mer naturliga former. Ett fint exempel på en engelsk park hittar vi vid Forsmarks bruk och i den finner vi också en voljär. Den nuvarande voljären i parken är dock en rekonstruktion från början av 1990-talet. Det är förstås trevligt att man månat om att behålla voljären i det nu iordningsställda parklandskapet för att ge en uppfattning om hur det kunde te sig i äldre tid. Den första voljären på Forsmark byggdes så vitt vi vet 1787 och i den hölls orrar. Uppenbarligen var den inte tillräckligt representativ, ty en ny och större voljär

uppfördes 1801. Väggarna utgjordes av gallerverk av trä som levererades från af Ugglas finska egendom Männais. Johan Erik Forström, som 1801 besökte bruket, beskriver voljären som vara ”betydligt stor med gallerverk i trä”. Det hölls då bland annat en pärlhöna och en så kallad *indiansk korp* i fågelhuset. Det kan nämnas att i trädgården hölls även en levande markatta.³²

Voljären var uppenbarligen länge i bruk. På 1870-talet uppfördes en ny voljär i parken i Forsmark efter ritningar av arkitekterna Axel och Hjalmar Kumlien (skapare av Grand Hotel i Stockholm). När reseskildraren Nils Peter Ödman 1896 kom till bruket användes voljären som uvhus: ”Jag vet ej bättre namn, ty lägenheten var uteslutande bebodd af bergufvar, tre stora exemplar, som med mycket intresse betraktades af barnen genom det höga gallret på framsidan och som äfven med lika stort intresse glodde på dem tillbaka så att de nästan kände sig litet hemska till mods”. Voljären förföll under 1900-talet och revs slutligen 1962, men har som sagt rekonstruerats i början av 1990-talet.³³

Vi finner även voljäer i urban miljö under 1700-talet. I Tessinska palatset, uppfört i slutet av 1600-talet av arkitekten Nicodemus Tessin (1654–1728) den yngre, i Gamla Stan finns fortfarande spår av ett slags voljäer. Nischbyggnaderna mellan norra och södra gården var på Tessins tid försedda med galler, och kunde därmed tjäna som fågel-

Guldfasan som tillhört Lovisa Ulrika (Carl Linnaeus, Museum Adolpho-Fridericianum, 1746).

burar. På så vis kunde man tillföra fågelsång i trädgården. Det är väl dokumenterat att Ulrika Lovisa Sparre, Carl Gustaf Tessins hustru, hade ett stort intresse för exotiska fåglar. Redan under bröllopsresan 1728–29 till Paris och London inköptes en papegoja

till henne. Under senare resor på kontinenten förvärvades ytterligare burfåglar. Man hade också med sig papegojan Jakob när familjen reste till London på 1730-talet. På godset Åkerö i Södermanlandet höll paret åtskilliga fåglar för sitt nöjes skull.³⁴

Det finns likaså uppgifter om voljärer i andra välbärgade Stockholms hem. En voljär omnämns på Tottieska malmgården (numera placerad på Skansen) vid Skeppsbron år 1765, och hela gården var färdigställd 1773. Några spår av den finns inte kvar. Även den försvunna Swedenborgs malmgård på Hornsgatan, också på Södermalm, hade vid samma tid en voljär. Swedenborg flyttade in där 1746. I en skildring från 1772 heter det att åt södra sidan i trädgården fanns en flerkantig voljär ”för allehanda sorter större och mindre fåglar”. Väggarna uppgavs vara nät, ”gjorda av grov mässingtråd”. Henrik Alm förmodade att fåglarna under den kalla årstiden förvarades i orangeriet, också i trädgården, där Swedenborg odlade citronträd, cyresser, aloe med mera.³⁵

Voljärer i andra landskap

Vi har samlat några strödda uppgifter om voljärer även på andra håll i Sverige, men någon fullständig lista är det givetvis inte fråga om. Johan Gustaf von Carlson var en fågelkunnig herre, som ägde Mälby säteri i Södermanland. I den engelska parken på sitt gods hade han inrättat en voljär. En besökare som 1795 kom till gården berättar: ”Där på en utstigande bergsudde är en *Volière* uppbyggd för varjehanda fåglar”. Inte heller här får vi några detaljer om vilka arter som hölls. Carlson hade ett stort natura-

liekabinett med många exotiska fåglar, och man kan förstås tänka sig att några av dem faktiskt hållits av honom i voljären.³⁶

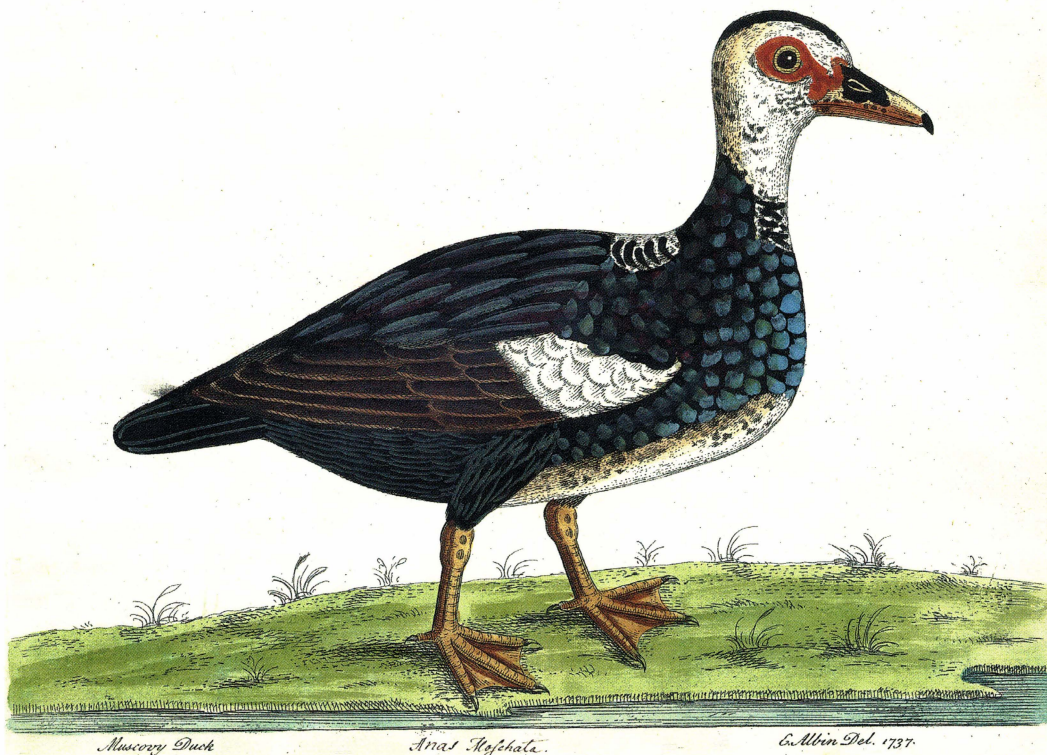
På 1770-talet byggdes Skinnskattebergs bruksherrgård, som ägdes av brukspatronen Wilhelm Hising (1727–1790). Mot slutet av 1780-talet anlades en stor engelsk park, med bland annat fågelhus och drivhus. Skinnskatteberg fick därmed en av Västmanlands främsta engelska trädgårdar. Voljären finns ej längre kvar.³⁷

Från Värmland nämns vid en avstämning 1811 en voljär i Apertins herrgårdspark i Kils kommun. Några närmare uppgifter har vi för närvarande inte.³⁸

Godegård herrgård i Östergötland ägdes från 1770-talet av Jean Abraham Grill. I den engelska trädgården byggdes med hjälp av Fredrik Magnus Piper en voljär i kinesisk stil. Magnus Olausson menar att den fanns på plats 1785. Den var belägen på backen mellan landsvägen och en höjd där ett turkiskt tält skulle byggas. En besökare nämner att voljären var en av de första byggnader man fick se när man närmade sig Godegård. Voljären revs på 1800-talet och ersattes med ett lusthus.³⁹

Vid det skånska slottet Övedskloster i Sjöbo kommun fanns redan på 1790-talet en voljär, dokumenterad av Anders Sigfrid Rålamb. Den nuvarande voljärbyggnaden i parken byggdes sannolikt 1813, men byggdes på 1860-talet om till ett bostadshus. Under senare år har voljären, som relativt ny-

Myskanka omnämns från många gods och herrgårdar, men det är tveksamt om den verkligen hölls i voljärer. Trots att den är flygkunnig kan man ha den frigående sommartid (Ur Eleazar Albin, Supplement to the Natural History of Birds, 1740)

ligen restaurerats, använts i samband med julmarknader, men också för utställningar och olika framträdanden.⁴⁰

Att voljärer kunde utgöra inslag i herrgårdsparken även senare under 1800-talet finns ett par exempel på. Någon gång på 1800-talet lät exempelvis Robert Dickson

bygga en voljär på Fimmersta gård nära Töreboda i Västergötland, som fortfarande finns i behåll. I parken till Bildals herrgård nära Göteborg, som under James Dicksons tid utvecklades till en omfattande anläggning, fanns en åttakantig voljär. Den var belägen vid nuvarande Krogabäcken. Herr-

gårdsparken är i dag starkt förfallen och voljärerna är försvunnen. Likaså uppges kortfattat att Jan Carl Adelsvärd på 1800-talet lät inreda en praktfull trädgård på Överrums herrgård i Tjust med bland annat voljärer. Ytterligare detaljer saknas.⁴¹

Orrar var populära voljärfåglar

En uppgift har varit att försöka kartlägga vilka fågelarter som hölls i äldre tiders voljärer. Uppgifterna är i det genomgångna materialet tyvärr knapphändiga; vanligen skymtar fåglar emellanåt, sällan får vi några direkta inblickar i vilka arter det rörde sig om.

Orrar – Vår inhemska orre, *Lyrurus tetricus*, tycks dock ha varit en allmänt spridd voljärfågel i 1700-talets Sverige, nämnd bland annat från Aspnäs, Akademiska trädgården i Uppsala, Lövestabruk och Forsmark. Anders Schönberg förmedlar 1759 regelrätta skötselråd för orrar. I en del fall har det rentav handlat om försök att domestisera orrar som husdjur. Anders Ett för Sverige säreget nöje under 1700- och det tidiga 1800-talet, var att också att hålla spelande orrtuppar i små burar. Carl Michael Bellman skildrar mötet med en sådan orrtupp, med dess ”knot och knorr”, på Mummens källare i Stockholms innerstad, medan fru Märta Helena Reenstierna i samband med en gårdsfest ute på Årsta som gåva fick orrar

i en vackert utsirad bur. Det tycks ha varit en utbredd sedvänja att hålla orrtuppar i fångenskap vid denna tid.⁴²

Påfåglar och andra ornamentala hönsfåglar – Påfåglar, *Pavo cristatus*, har sedan gammalt varit en självklarhet i slotts- och herrgårdsparken. Arten, som väcker uppmärksamhet genom tuppens färgprakt och framträdande fjäderdräkt, kommer ursprungligen från Indien, och har sedan urminnes tider hållits i fångenskap. Redan på 500-talet före vår tideräknings början hölls den som tamfågel i östra Medelhavsområdet. Utgrävningar från romerska bosättningar på de brittiska öarna indikerar artens förekomst där. Källorna visar att den även hölls som en statussymbol vid keltiska och germanska stormansgårdar under folkvandringstid.⁴³

De äldsta kända beläggen för påfågel i Norden är skelett- och fjäderrester i en båtgrav vid Sandefjord i Vestfold. John Bernström menar, med utgångspunkt i uppgifter hos Olaus Magnus, att påfågeln sannolikt hölls vid många senmedeltida gårdar i Svealand och Götaland. I Peder Månssons *Bondakonst*, nedskrivna ca 1520, ägnas ett särskilt kapitel åt uppfödning av påfåglar. Tillgången på påfåglar i Norden möjliggjorde att man i herremanshus kunde servera den tillagad, något som Linköpingsbiskopens Hans Brasks hushållsbok från 1520-talet bär vittnesmål om. Vid hovet fanns det uppenbarligen påfåglar på 1590-talet som utfodrades med spannmål och mjölk. Skelettdelar

The Turtle Dove, from the East Indies. Columba Rejoria. Eleazar Albin Del. July 20. 1735.

Skrattduvan är en lättskött och uppskattad duva som under lång tid varit domesticerad. Linné höll den i sitt fågelhus i Uppsala (Ur Eleazar Albin, Supplement to the Natural History of Birds, 1740)

av påfåglar har också påträffats vid utgrävningar i Uppsala.⁴⁴

Om påfåglar berättar Johan Fischerström 1768 att på "åtskillige ställen i Swerige blifwa de underhållne såsom en raritet. Jag har blifwit bekant med dem i Skåne". Han ger ganska utförliga skötselänvisningar med uppgifter om foder och uppfödning. Gustaf von Carlson på sörmländska Mälby har egna erfarenheter av dess vård och kan 1789 meddela: "De hygga sig gerna til andra hemtamda foglar, i synnerhet Dufvor, för hvilka de synas antaga sig et slags förmyndarskap, jag har äfven sett en Påfogel, som större delen af en Sommar beständigt vallat Gåsungar".⁴⁵

Uppenbarligen hade Linné påfåglar redan på 1740-talet, eftersom hans tvättbjörn inte försmådde en sådan, om den kom åt. Han berättar också i en artikel om en markatta 1756, att då påfågelhönan i trädgården låg på sina ägg, brukade den vid middagstid om dagen flyga iväg en stund för att bala, äta och dricka. Då hönan lyfte avgav den skrik, som skrämde apan. I ett brev till Abraham Bäck i augusti 1757 gör Linné förfrågan om att förvärva påfågelkycklingar hos en fru Brita Maria Schröder i Stockholm. Sefström skriver från sitt besök i maj 1760 att där "war äfwen at se några Påfågel-hönor, med deras Tupp". Uppenbarligen förökade de sig och Linné kunde avyttra avkomman till hugade köpare. Hösten 1762 kunde Linné exempelvis erbjuda vännen Charles De

Geer på Leufsta påfåglar. Linné försökte sig vid flera tillfällen på att hålla påfåglar även på Hammarby, men räven tog dem och han "ledsnade dervid". I en reseberättelse 1785 uppger Fischerström att påfåglar "underhållas vid en och annan gård såsom en raritet. Förmögigt folk kunde vinnlägga sig om denna förnäma afvel: ty köttet är läckert, besynnerligen unga Påfoglars, Äggen kostelige, och Hanens lysande fiädrar utgöra et föremål för handeln."⁴⁶

En och annan fasan, *Phasianus colchicus*, fann vägen till Sverige. De första fasanerna lär ha kommit som krigsbyte under trettioåriga kriget. Vid Stockholms slott anställdes 1638 fasanvaktare, snart också vid Gripsholm och vid Borgholm. Fasanerna hölls alltid som prydnadsfåglar, understrycker John Bernström, något inplanteringsförsök var det aldrig frågan om. Även om enstaka fasangårdar förekom vid hovet redan på 1700-talet var det först vid mitten av nästa sekel som fasanuppfödning i större skala började. Under Oskar I:s tid anlades exempelvis ett fasaneri på Djurgården i Stockholm 1846 och de kommande åren försökte Johan Carl Adelsvärd att föda upp fasaner på Adelsnäs i Östergötland. Ett annat fasaneri tillkom på 1850-talet vid Näsbyholm i Skåne.⁴⁷

I vilken utsträckning andra prydnadsfasaner förekom är inte känt, men en guldfasan, *Chrysolophus pictus*, nämns från hovet redan på 1740-talet, även om det är

osäkert huruvida den kommit in levande eller medförts av Lovisa Ulrika uppstoppad från Hessen. Guldfasanen kom till Europa på 1730-talet och förekom, ehuru sällsynt, i England och Frankrike. Denna art och andra prydnadsfasaner kunde inte vara frigående, utan måste härbergas i en voljär.⁴⁸

På 1500- och 1600-talet omnämns pärlhöns, *Numida meleagris*, som tamfågel på kontinentala gods. Den danske adelsmannen Christen Skeels (1603–1659) nämner i sin resedagbok att han såg Pharaonis höns (benämningen *poule de Pharaon* är belagd sedan medeltiden) på kontinenten. John Bernström menar att det äldsta säkra belägg för pärlhöns i Sverige är de ”sprutfläckiga Indianska höns” som 1754 hölls av Carl Gustaf Tessin på Åkerö i Södermanland. Gårdsfolket kallade dem för *tallpinnskator*, förmodligen en förvrängning av deras franska benämning *poules pintades*. I sina föreläsningar från 1740-talet har Linné inte mycket att redovisa om pärlhönsen. Han uppger dock att de förekommer vilda ”i Africa, besynnerligen i Barbariet, i Asien, särdeles i Arabien, och i Södra delen af America är han mycket allmen och wild, derifrån de föras hit”. Uppgifterna äger sin riktighet, ty pärlhöns hade förvildats i Mellanamerika. Från år 1757 fanns pärlhöns i Linnés trädgård. Även hovet hade pärlhöns 1765, vilket framgår av Johann Beckmanns besök på Ulriksdal. Enligt hovförtäringen serverades uppenbarligen pärlhönsägg vid hovet

1764. Pärlhöns behöver inte hållas i voljärer sommartid utan kan som höns och kalkoner vara frigående. Deras enorma vaksamhet gör dem inte bara till goda vaktdjur utan också att de inte överraskas av rovdjur.⁴⁹

Ett exotiskt inslag var hockohöns, *Crax allector*, numera ovanliga som voljärfåglar och mest hemmahörande i djurparker. De har sedan gammalt hållits av indianer i fångenskap och på sina håll kunde man i Sydamerika förr se tama hockos springa omkring på städernas gator i stora skaror. En ”indiansk höna” som änkedrottningen Hedvig Eleonora på 1690-talet lät sända till Karlberg har tolkats som en hockohöna. Linné själv lärde känna dem första gången i Vivarium Cliffortianum i Holland på 1730-talet. I sina föreläsningar på 1740-talet uppger Linné att ingen av detta släkte ”har varit synt i Swerje”, men senare återfinns hockohöns i hans fågelhus. Var Linné fått sina hockohöns ifrån vet vi ej. Under sitt besök på Ulriksdal 1765 fick Johann Beckmann möjlighet att se också hockohöns där.⁵⁰

Knölsvanar och andra simfåglar – Svanar, gäss och ankor tillhör kanske inte direkt voljärfåglar, även om de uppenbarligen ibland förvarades i fågelhusen. Till äldre tiders högreståndsmiljöer hörde dammar med knölsvanar, *Cygnus olor*, vid denna tid främst en i fångenskap hållen halvdomesticerad simfågel. Som den tyske zoologen Ragnar Kinzelbach visat, har knölsvan

hållits i västeuropeiska dammar sedan medeltiden, och därifrån spritts ut i landskapet. Redan på 1600-talet förekom den i svenska slottsparker, men på 1700-talet blev det populärt att hålla svanar i dammar även i herrgårdsparker och annorstädes. På Leufsta i Uppland hölls på 1760-talet enligt Daniel Tilas många ”tamda swanar” uti parkdammen. Svandammar tycks ha förekommit ganska allmänt på stora gårdar. Från akademiträdgården i Uppsala såldes på 1780-talet svanar, där trädgårdsmästaren Broberg ägnade sig åt svanuppfödning, till olika herrgårdar runt om i Uppland. ”Tam förekommer denna art vid Säterierna i det södra och mellersta Sverige”, skriver Sven Nilsson rörande knölsvanar på 1830-talet.⁵¹

Myskanka, *Cairina moschata*, härstammar ursprungligen från Sydamerika, där den domesticerades av ursprungsbefolkningen långt innan européerna nådde dit. Redan under 1500-talet inkom myskankan, ibland också kallad *kinesisk anka*, *turkisk and*, *desmansand* eller *bisamanka*, till Europa. Turkisk and finns omnämnd från Borgholm 1654. Den fanns uppenbarligen spridd här och var på herrgårdar i södra Sverige under 1700-talet. Linné noterades 1749 vid krutbruket Tässebro (Torsbro) i Skåne *Chinesiska Ankor* som var tama: ”En röd bar ring gick omkring ögonen och ögne-låcken, hwilken drogs fram til näfwet; Hanen luktade starkt perfume, men icke så honan”. Han antecknade i *Fauna svecica*

1761 den som sällsynt förekommande vid större gårdar. Till skillnad från många andra andfåglar är den inte särskilt beroende av vatten och kan hållas utan en särskild damm. Någon voljärfågel var den väl egentligen inte, även om den är flygkunnig, utan kunde hållas frigående ute sommartid, men är näppeligen vinterhärdig. Honan försvarar också intensivt sina ungar mot angrepp. Arten fanns i Linnés trädgård, omnämnd 1769. Också Johan Fischerström uppger att i Linnés vivarium ”herbergerades den hvita Desmans-Gåsen”.⁵²

Duvor – Tamduvan (*Columba livia domestica*) har länge förekommit som husdjur. Plinius skriver att många romare älskade sina duvor högt, byggde särskilda torn åt dem på hustaken och att det förekom olika slags duvor. Redan då hade olika odlingsformer tagits fram. I Västeuropa och England är det dock först under korstågstiden som duvslag börjar bli vanliga hos storgodsägare. Det är ovisst om man under medeltiden höll tamduvor i Sverige. Olaus Magnus avbildar förvisso ett fantasifullt duvslag, men skriver att man i Norden sällan eller aldrig särskilt uppföder duvor. I stället får man se hans illustration som ett förslag till hur ett duvslag skulle kunna se ut. Även den samtida Peder Månsson har i sin *Bondakonst* ett särskilt kapitel betitlat ”Dwffwor fostra”, där texten dock bygger på *Columella* och andra kontinentala förlagor och likaså skall ses som en handledning för att sprida kunskapen

Indiansk korp, det vill säga ljusröd ara, som var förunnad ett fåtal ur den sociala eliten att kunna hålla. (Ur George Edwards, *A Natural History of Birds*, 1751).

om skötsel av tamduvor. Vid Åbo akademi framlades 1694 avhandlingen *de Columbibus* under Petrus Hahns presidium. Dissertationen innehåller en avbildning föreställande en tamduva. Träsnittet är dock kopierat efter Aldrovandis ornitologi; några originella upplysningar innehåller inte heller texten. Reinerus Reineri Broocman skriver däremot om duvor, bland annat nämner han den vackra påfågelsduvan, i sin hushållsbok från 1736. Linné listar allmän hemduva, turkisk duva, kväkeduva, jakobinerduva, tumlare, kroppduva och krumstjärtduva – och ger detaljer om duvornas vård. Johan Fischerström berättar att duvor hölls på ”åtskillige ställen” i Mälardalen, men mer för nöjes skull än för nyttan, även om närheten till Stockholm borde garantera avsättning för köttet.⁵³

Bertil Rapp har visat att det i Hedvig Eleanoras räkenskaper finns uppgifter om ett par turturduvor år 1709, kanske det rent av rörde sig om skrattduvor, *Streptopelia risoria*, som länge varit domesticerad. De hölls dock i en bur av ek med blank mässingtråd, och inuti rymdes ett litet hus. Även Linnés ”turturduvor”, som enligt Säfström hölls i hans djurhus, var sannolikt skrattduvor. Det är en mycket lättskött art, som utan svårighet förökar sig i fångenskap och som snabbt blir handtam.⁵⁴

Kanariefåglar – Från voljären vid Kina Slott omtalas 1797 kanariefåglar. Normalt hålls inte kanariefåglar i voljärer utan för dem hade man vanligen ganska små burar

i vilka de också utan svårighet häckade. Kanariefågeln, som måste betraktas som vårt äldsta sällskapsdjur, domesticerad under renessansen, härstammar från Kanarieöarna och nådde Europa under senmedeltiden. Vi vet inget säkert om när kanariefågeln nådde Sverige och beläggen på 1600-talet är fåtåliga. Som benämningen på en specifik fågelart används ordet *Canariefoglar* i svenska språket första gången 1611. En intressant uppgift är en utgiftspost i De la Gardieska räkenskaperna från april 1648. Där noterades att man betalat en holländare vid namn Cornelius Rolofsen för *Canaria fogglarna*. Det är ju ett konkret belägg, det första kända, för att kanariefåglar vid den tiden kommit till Sverige. Ebba Brahe hade vid den här tiden flera fågelburar, bland annat en av elfenben, och man bör nog förvänta sig att det var mer exotiska sångfåglar än hämplingar eller grönsiskor som hölls i den. Kanariefåglar fanns alltså tillgängliga och De la Gardie köpte uppenbarligen sådana från en importör. Belägget från 1648 får väl anses som ett bevis på att kanariefåglar faktiskt fanns i Sverige på 1600-talet, vilket visar att den har en lång historia även här. Från 1700-talet blir beläggen för kanariefåglar vanligare, och då hittar vi uppgifter om importer och handel. Linné berättar om kanariefågeluppfödaren Johannes Bredenberg i Björkskog, Västmanland, som inrättat en enkel voljär inomhus för sina kanariefåglar, och om apotekaren Franz Michaël

Fågelviden i hemmet.

Ett magnifikt inrett fågelrum. Troligen är det en fantasibild (Ur Svensk Familj-Journalen, 8/1869).

von Aken i Örebro, som inte bara uppförde kanariefåglar i stor skala, utan 1746 också publicerade skötselänvisningar på svenska.⁵⁵

Indianska korpar – Vid voljären i Forsmark finns en skylt uppsatt som berättar att år 1801 fanns där en ”indiansk korp”. Det är en intressant benämning som åtminstone på 1700- och det tidiga 1800-talet användes främst om ljusröda ara, *Ara macao*, en av de mest kända papegojarterna i Europa och

tidigt införd, sedan handeln med Sydamerika började utvecklas på allvar i början av 1500-talet. Det är en magnifik fågel som är lätt att tämja och hålla i fångenskap. Långt innan européerna kom till Amerika hade indianer i Sydamerika, Mellanamerika och i Karibien hållit tama aror vid sina bosättningar, en sedvänja som för övrigt fortlevt in i våra dagar. Även till södra Nordamerika importerades aror av indianer redan under förcolumbiansk tid.⁵⁶

Linné hade åtminstone två stycken ljusröda aror i sitt vivarium, vilka måste ha väckt stort uppseende. ”Af åtskillige kallas denna Indianisk korp, men orätt; det är ock ingen ting mindre likhet, än emellan en Korp och denna Papegoja”, kommenterade Eric Sefström från sitt besök i Linnés trädgård. I ett brev, dagtecknat februari 1790, skriver Erik Gustaf Oxenstierna, friherre på Eka, till Carl Peter Thunberg och frågar om det fortfarande finns Indianska korpar i den akademiska trädgården i Uppsala. Vi kan notera att samma benämning, *indianische Rabe*, återfinns också vid samma tid i tyska språket. Möjligen har benämningen ”indiansk korp” sitt ursprung, som John Bernström framhållit, i det faktum att aror, precis som korpar, lär sig härma mänskliga röster.⁵⁷

Papegojor infördes sedan 1500-talet till Sverige. Vi vet att det på 1600- och 1700-talet fanns kakaduor, jakopapegojor, blåpannade amazoner, morhuvade papegojor, aror

och andra papegojarter i den sociala elitens hem, men de hölls mestadels som vingklippta tamfåglar, ofta fjättrade vid en klätterställning, eller i mindre stålburar. Sällan fick de vara i voljärer, även om det dock förekom, exempelvis som i fallet med den ljusröda aran vid Forsmarks bruk, att de kunde förvaras i voljärer.⁵⁸

Övriga fåglar – vi har i listorna ovan stött på även andra fågelarter som kunde hållas i voljärer. Det nämns nötskrikor, kajor, tallbitar, måsar och trana, alla lätta att hålla i fångenskap. Gustaf von Carlsson nämner en handtam sidensvans och berättar om problem med att hålla vaktlar i fångenskap. För Sverige mer exotiska fåglar tycks däremot ha varit ovanligt förekommande i 1600- och 1700-talets Sverige.⁵⁹

För 1500-talets människor var fågelhållandet mycket en fråga om prestige och att kunna uppvisa en elitkultur likvärdig den man återfann på kontinenten. De koloniala upptäckterna skulle visas upp på hemmaplan, även om man i Sverige fick vara mer modest och ofta nöja sig med fåglar som fanns i ens närhet. Påfåglar var dock redan etablerade i Sverige. Under 1600-talet blev fågelhus en del av barockens parkideal, oändliga trädgårdar som skulle innefatta djurgårdar, orangerier, alléer, grottor, väldoftande växter, svandammar och också särskilda byggnader för fåglar. Även om inhemska fåglar fortfarande dominerar kommer dock vissa nya arter, bland annat fasa-

ner och myskänder. Med 1700-talet kommer en ny faktor, förutom det engelska parkidealet med dess mjukare och ”naturliga” former, också det som Gunnar Brusewitz kallat den nöjsamma nyttigheten, som en vetenskaplig och ekonomisk nyfikenhet, en del av fågelskådandet. Voljärererna blev del av ett vetenskapligt, ornitologiskt projekt för Schönberg, von Carlsson, Linné och andra. De kunde med hjälp av voljärererna studera fåglarnas vanor närmare. Gustaf von Carlsson ger åtskilliga exempel på det i sitt tal till Vetenskapsakademien 1789. Fågelhållning i voljärer är, som bland andra Tim Birkhead och Bas van Balen framhållit, en viktig del av den moderna ornitologins utveckling.⁶⁰

Avikulturens modernisering

Inomhusvoljärer eller fågelrum hör vi inte mycket av i källmaterialet innan 1900-talet. Vi har bara några fragmentariska uppgifter. En voljär som bokstavligen sjöd av liv – uppenbarligen dock endast av inhemska fåglar – var mecenaten och zoologen baron Axel Gustaf Gyllenkroks, som han låtit inrätta i sin vinterbostad i Lund och som konstnären Magnus Körner avbildade i en bok 1846. Ett fantastiskt men säkert fantasifullt fågelrum finns också avbildat i *Svensk Familj-Journalen* 1869. I årgång 1876 av samma tidskrift avbildas efter utländsk förlaga en praktfull inomhusvoljär under titeln ”en lyxmöbel”.

Modern voljäranläggning i dagens Uppsala. Foto Ingvar Svanberg 2013.

Under 1800-talet har avikulturen utvecklats till en hobbyverksamhet.⁶¹

Ur ett europeiskt perspektiv var fågelhobbyn länge starkt eftersatt i Sverige. Medan fågelhållningen såväl på de brittiska öarna som i tysk- och romanskspråkiga områden i Europa hunnit formas till en bred och utvecklad hobby, som omfattades inte bara av överklassen, utan också av hantverkare och industriarbetare som kunde uppvisa en stor skicklighet i att föda upp och

producera goda sångfåglar eller vackra utställningsfåglar, förblev *fågelliebhabet* – som det hette enligt tidens språkbruk i den framväxande litteraturen – begränsat till en liten krets i Sverige även efter industrialismens genombrott.

Orsakerna till detta är ej entydiga, men ett skäl torde vara den fördröjda urbaniseringen och annorlunda demografiska strukturen i Sverige. På kontinenten uppbars intresset av ett småborgerligt skikt i städer

och större byar, på de brittiska öarna främst av en etablerad arbetarbefolkning (som fick nöja sig med kanariefåglar och duvor när överklassen ägnade sig åt tävlingar med hästar och rashundar). I Sverige levde människorna till stor del ännu på landsbygden, och överskottet emigrerade utomlands, inte till städernas ännu begränsade industrier. Globaliseringen fick därför inte samma uttryck i det sena 1800-talets Sverige som anorstädes i nordvästra Europa. Vid utställningar i Skottland, England eller Tyskland kunde tusentals kanariefåglar ställas ut på 1880-talet, i Sverige var arten alltså relativt ovanlig, flertalet sångfågelintresserade fick nöja sig med grönsiskor och hämplingar. Utställningsverksamheten var mycket blygsam, och inskränkte sig till några få, i huvudsak ägnade höns. Redan i Danmark var situationen en annan, vilket framgår av de översikter som publicerats.⁶²

Med resandets revolution, den växande industrialiseringen och spridning av urbana aktivitetsfält till allt vidare kretsar hade avikulturen snabbt moderniserats och expanderat på kontinenten, med ett omfattande utbud av exotiska importerade fåglar, en omfattande avel av sångkanariefåglar, industriell framställning av foder och tillbehör samt en professionalisering av handel och annan kringverksamhet. Utställningar med raskanariefåglar förekom i England redan på 1830-talet, där man träffades på enkla pubar för att tävla med sina fåglar.

Än hade inte dessa strömningar nått Sverige. Den tyske zoologen Alfred Brehm, som tecknat fågelhandelns tillstånd i Europa på 1860-talet, sammanfattade förhållandet i Sverige att liebhaberiet där stod på samma nivå som i Grekland och i Turkiet. Det vill säga: det förekom knappt. I Sverige hölls mest inhemska fröätare i bur, heter det. Hans rapportör, konservatorn vid Naturhistoriska Riksmuseet, den tyskfödde Wilhelm Meves (1814–91), meddelade att någon fågelhandel i egentlig mening kunde man knappast tala om. Ville man ha kanariefåglar, papegojor eller andra exotiska fåglar var man hänvisad till att importera dem själv, vilket förekom i hamnstäder som Göteborg och Malmö, eller så fick man som i Stockholm i regel nöja sig med de tyska kringvandrande handlare som då och då dök upp med kanariefåglar. Meves ger en ganska dystert bild av kommersen. Fågelhandlare från Harz anlände ibland till huvudstaden med några hundra kanariefåglar, skriver han. De sålde raskt slut på sina varor, men var uppenbarligen inte särskilt nogräknade, eftersom en stor del av fåglarna senare visade sig vara honor, inte de skönsjungande harzersångare kunderna förväntade sig.⁶³

Först i slutet av 1890-talet, när den danske inflyttaren Axel Cohn etablerade sin fågelbutik i Klarakvarteren i Stockholm, började det finnas en jämn tillgång på kanariefåglar och andra mer exotiska fåglar. Frilufsvoljärer fortsatte att vara ovanliga i

privata trädgårdar (Sten Bergman hade på 1930-talet en uvvoljär i Rönninge). Däremot växte det så småningom fram en parkkultur där man inrättade voljärer, exempelvis i Malmö (Pildammsparken), Lund (Stadsparken), Göteborg (Slottskogen), Alingsås (Nolhaga), Västerås (Djåkneberget), Norrköping (Folkparken) och på andra platser, men det är en ännu oskriven historia. Här kan också nämnas intresset för att införa och underhålla svanar, gäss och andra sjöfåglar i städernas parkdammar som blev en bred folkrörelse i början av 1900-talet. I Svandammen i Uppsala fanns under stads-trädgårdsmästare Pehr Boierths egid i början av 1930-talet exempelvis ett par knölsvanar, ett par vardera av vigg (häckande), rostand, krickand och stjärtand; tidigare också sädgås och spetsbergsgås som båda hade häckat. Dessutom övervintrade ett stort antal gräsänder i dammen. Svandammen har alltså gamla traditioner med parkfåglar, något som nu av oklar anledning skall överges. Därmed bryter man mot ett hävdvunnet inslag i stadens parkkultur. Även Enköping byggde på 1920-talet upp ett litet bestånd av parkfåglar.⁶⁴

Ännu i början av 1960-talet var friluftsvoljärer sällsyntheter i privata sammanhang. Numera finns det många engagerade fågelhobbymänniskor som även i Uppsala har stora voljäranläggningar där man håller sina exotiska fåglar och framgångsrikt får dem att fortplanta sig.

Källor och litteratur

Otryckt

Kungl. Biblioteket, Stockholm

Christer Berch, ”Dagbok från en resa i Roslags Bergslagen, hållen år 1753”. (MS i Kungl. Biblioteket, sign. M 172).

Slottsarkivet, Stockholm

”Hovförtäringensboken för år 1592 B” (citerat efter SAOB).

”Hovförtäringensboken 1764”(citerad efter SAOB)

Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala

Westinska samlingen W 45 ”Copior af Tjugufyra JagtRitningar Med Derå Antecknade Berättelser Utaf HofJägmästaren Andreas Schönberg Angående De Af Honom Anställda DjurJagter i Konung Fredrik I's ReageringsTid Från Slutet Af Julii Månad 1720 Till och Med Den 1 Sept. 1737.”

Tryckta

Ahlqvist, Alfred Gustaf 1874. *Karin Månsdotter: en monografi*. Stockholm.

Ahrland Åsa 2008. Trädgårdsdjur och djurgårdar: en skiss till ett forskningsprojekt. *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* nr 21, 16–18.

Alm, Henrik 1938. Emanuel Swedenborgs hus och trädgård. *Samfundet Sankt Eriks Årsbok* 1938, 151–172.

Andersson, Aksel 1890. *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione*, Stockholm, 1538. Uppsala.

Arvidsson, Catrine 1998a. Kina Slott 1753–1769: tillkomst och förändringar under byggnadstiden. *Konsthistorisk tidskrift* 67, 135–156.

- Arvidsson, Catrine 1998b. Dagligt liv på Kina Slott, i: *Kina slott: dröm och verklighet*. Stockholm, 33–50.
- Bauer, Walter 1965. Trädgården vid Forsmarks Bruk. *Lustgården* 1964–65, 93–111.
- Bauer, Walter 1990. *Parker, trädgårdar, landskap*. Stockholm.
- Beckmann, Johann 1911. *Schwedische Reise in den Jahren 1765-1766: Tagebuch, mit Einleitung und Anmerkungen*. Uppsala.
- Behm, Alarik 1921. Några drag ur forntida djurkult. *Ord och Bild* 30, 85–92.
- Bellman, Carl Michael 1923. *Carl Michael Bellmans skrifter 3, Bachannaliska qväden*, utgiven av Bellmanssällskapet. Stockholm.
- Berg, Gösta 1937. Lejon, kameler, apor och andra exotiska djur i det gamla Stockholm, i: *Svenska kulturbilder N.F. 5*. Stockholm, 313–336.
- Bergström, Erhard, 1933. *Fågelliv i städernas parkdammar och vattendrag*. Hudiksvall.
- Bernström, John 1948. Om ett tidigt omnämnande av den västafrikanska pärlhönan, *Numida meleagris galeata* PALLAS, såsom tamfågel i Sverige. *Fauna och flora* 43, 94–95.
- Bernström, John 1950. Svensk fågelkunskap i äldre tid, i: *Svenska djur. Fåglarna*, red. Gunnar Svårdson & Sigfrid Durango. Stockholm, 601–630.
- Bernström, John 1952. Stockholmsarna och de vilda djuren, i: *Stockholm 1252–1952: en minnesskrift*, red. Magnus von Platen. Stockholm, 67–87.
- Bernström, John 1958. Duvor, i: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* vol. 3. Malmö, sp. 374–376.
- Bernström, John 1968. Påfågel, i: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* vol 13. Malmö, sp. 612–613.
- Birkhead, Tim & Bas van Balen 2005. The Importance of Aviculture in Scientific Ornithology: a Historical Review. *Zoologische Mededelingen* 79, 181–183.
- Björklund, Anders 1796. *Beskrifning öfver Kongl. Lust-Slotten Drottningholm och China*. Stockholm.
- Bonow, Madeleine & Ingvar Svanberg 2012. Uppländska ruddammar: ett bidrag till akvakulturens historia. *Uppland: Årsbok* 2012, 123–152.
- Brehm, Alfred E. 1872. *Gefangene Vögel: Ein Hand- und Lehrbuch für Liebhaber und Pfleger einheimischer und fremdländischer Käfigvögel*. Leipzig.
- Broocman, Reinerus Reineri 1736. *En Fulständig Svensk Hus-Hålds-Bok* vol. 1. Norrköping.
- Brusewitz, Gunnar 1982. *Den nöjsamma nyttigheten*. Stockholm.
- Busser, Joh. B. 1769. *Utkast til Beskrifning om Upsala*, vol. 2. Upsala.
- von Carlson, Gustaf 1789. *Tal, med Strödde anmärkningar öfver foglarnes seder och hushållning: hållet för Kongl. Vetenskaps Academien, vid presidii nedläggande, den 18 februari 1789*. Stockholm.
- Columella, Lucius Junius Moderatus 2009. *Tolv böcker Om lantbruk: en tvåtusennårig romersk lantbrukslära*. Stockholm.

- Curry-Lindahl, Kai 1957. Svanarna på Stockholms ström. *Samfundet Sankt Eriks Årsbok* 1957, 15–20.
- Dahl, Björn 1996. *Sveriges zoologiska litteratur: en berättande översikt om svenska zoologer och deras tryckta verk 1483–1920*. Kjuge.
- De Robelin, Roger 2004. Ett fruntimmers bibliotek från frihetstiden. Ulrika Lovisa Sparres boksamling på Åkerö 1755. *Biblis* 27, 21–36.
- Dixon, E. S. 1851. *The Dovecote: Natural History & Management of Domestic Pigeons*. London.
- Donkin, R. A. 1991. *Meleagrides: An Historical and Ethnogeographical Study of the Guinea Fowl*. London.
- Ellenius, Allan 1992. *Villeggiatura* in Seventeenth-Century Sweden: Poetic vision and reality, i: *Docto Peregrino: Roman Studies in Honour of Torgil Magnuson*, red. T. Linders. Roma, 89–101.
- Enbom, Susanne 2011. *Billdals park. Strategisk utvecklingsplan*. Göteborgs stad, park och natur. Göteborg.
- Ericson, Per G. P. & Tommy Tyrberg 2004. *The Early History of the Swedish Avifauna: A Review of the Subfossil Record and Early Written Sources*. Stockholm.
- Festing, Sally 1998: Menageries and the landscape garden. *Journal of Garden History* 8, 104–117.
- Fischer von Waldheim, Gotthelf 1801. *Naturhistorische Fragmente*. Frankfurt am Main.
- Fischerström, Johan 1768. Fjäder-Boskapen och Fogel-fångeri Konsten. *Den Enfaldige Naturforskaren* 1:21, 166–168.
- Fischerström, Johan 1781. *Nya Swenska Economiska Dictionnairen Eller Försök til ett Almänt och Fullständigt Lexicon, I Swenska Hushållningen och Naturläran* vol. 3. Stockholm.
- Fischerström, Johan 1785. *Utkast til en Beskrifning Om Mälaren*. Stockholm.
- Flinck, Maria 1994. *Tusen år i trädgården: från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*. Södertälje.
- Fogelmarck, Stig 1986. *Herrgården. Forsmarks bruk*. Stockholm.
- Forsius, Sigfrid Aronius 1952. *Physica*. Uppsala.
- Forsman, Torbjörn 1984. Vem anlade engelska parken, i: *Forsmarks bruk: en uppländks herrgårdsmiljö*, red. Sverker Janson & Bengt Janson. Stockholm 1984, 99–114.
- Forsström, Johan Erik 1917. *I norrlandsstäder och lapplandsbygder år 1800*. Stockholm.
- Francki, Kristina 1990. Slottets trädgårdar, i: *Uppsala slott: Vasaborgen*, red. Bernt Douhan. Stockholm, 157–192.
- Gillmore, Raymond M. 1950. Fauna and Ethnozoology of South America, i: *Handbook of South American Indians* vol. 6. Washington, 460–462.
- Hahn, Daniel 2004. *The Tower Menagerie*. London.
- Henderson, Paula 1999. The Architecture of the Tudor Garden. *The Garden History Society* 27, 54–72.
- Hesse, Brian 1980. Archaeological Evidence for Muscovy Duck in Equador. *Current Anthropology* 21, 139–140.
- Hollsten, Laura 2013. Konsumerad och älskad

- till döds: vilda och tama papegojor i den tidigmoderna atlantiska världen. *Elore* 20, 46–66.
- Hornell, James 1947. Egyptian and Medieval Pigeon-Houses. *Antiquity* 21, 182–185.
- Insulander, Ragnar 1996. På Floras och Faunas förtjusande fält. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1994–1995, 17–84.
- Insulander, Ragnar & Staffan Müller Wille 2001. Linnés Fundamenta Ornithologica. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2000–2001, 85–124.
- Irven, Paul M. 2008. The Snowdon Aviary – London Zoo: A brief historical profile of this unique structure and details of some of its inhabitants. *The Bartlett Society Journal* 19, 30–37.
- Jennison, George 1937. *Animals for Show and Pleasure in Ancient Rome*. Manchester.
- Jern, Karl-Henrik 1976. *Uraniborg: herresäte och himlaborg*. Lund.
- Jonsson, Leif 1984. Djuren i staden. *Upplands fornminnesföreningens tidskrift* 50, 88–94.
- Karling, Sten 1931. *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill le Nötrestilens genombrott*. Stockholm.
- Kisling, Jr., Vernon N. 1998. Colonial Menageries and the Exchange of Exotic Faunas. *Archives of Natural History* 25, 303–320.
- Klemming, G. E. 1868–73. *Ur en antecknares samlingar*. Stockholm.
- Kloo, Karl 1970. *Fåglar i norr och söder*. Stockholm.
- Körner, Magnus 1839–46. *Skandinaviens foglar tecknade efter naturen*. Lund.
- Lindemann, Klaus 1994. *Der Papagei: seine Geschichte in der deutschen Literatur*. Bonn.
- Lindh, Frans G. 1921. Swedenborg som Söderbo. *Nya Kyrkans Tidning* 46, nr 21, 449–450.
- Linnaeus, Carl 1746. *Museum Adolpho-Fridericianum*. Uppsala.
- Linnaeus, Carl 1751. *Skånska Resa*. Stockholm.
- Linnaeus, Carl 1761. *Fauna svecica*. Stockholm.
- Linnaeus, Carl 1764. *Museum S:æ R:æ M:tis Adolphi Friderici Regis Svecorum, Gothorum, Vandalorumque etc. etc. In quo Animalia Rariora Imprimis et Exotica: Aves, Amphibia, Pisces Describuntur* vol. 2. Stockholm.
- Linnerhielm, Carl Johan 1797. *Bref under resor i Sverige*. Stockholm.
- Linnerhielm, Carl Johan 1816. *Bref under senare resor i Sverige*. Stockholm.
- Ljungström, Lars 2004. *Magnus Gabriel De La Gardies Venngarn*. Stockholm.
- Loisel, Gustave 1912. *Histoire des menageries des l'antiquite a nos jours*, vol. 2. Paris.
- Lönnberg, Einar 1913. *Linnés föreläsningar föreläsningar öfver djurriket*. Uppsala.
- Lötberg, Liv 2008. ”Bildande av naturreservat: ravinerna vid Apertin, Kils kommun”. Länsstyrelsen Värmland, Naturvårdsenheten Dnr 511-13210-2008.
- Myrdal, Janken 2012. *Boskapskötseln under medeltiden: en källpluralistisk studie*. Stockholm.
- NE Ordbok 1995 = *Nationalencyklopedin*. Ordbok vol. 1. Göteborg.
- Nilén, Kristina 2009. ”Övedskloster landskapsparken: kulturhistorisk utredning i samband med våtmarksprojekt 2009”. Övedskloster 2:23. Regionmuseet Kristianstad. Kristianstad.

- Nilsson, Sven 1835. *Skandinavisk fauna* vol. 2:2: Foglar. Lund.
- Nisbeth, Åke 1969. Skinnskattebergs herrgård, i: *Slott och herresäten i Sverige: ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. Närke; Västmanland*. Malmö, 356–363.
- Nilsson, Per 2003. Julstämning på Övedskloster. *Ystads Allehanda* 23 november 2003.
- Norrman, H. 1919. *Aviaries, Bird-Rooms and Cages: A Practical Guide to Their Construction and Furnishing*. London.
- Olsson, Martin 1935. Stockholms gamla slott. *Ord och Bild* 46, 1–17.
- Olsson, Martin 1940. *Stockholms slotts historia*, band 1. Stockholm.
- Olausson, Magnus, 1987. Godegårdsparken och Fredrik Magnus Piper: om tillkomsten av en ferme ornée. *Fataburen* 1988, 131–154.
- Pluis, Jan & Erna Stupperich 1986. *Die Lachtaube: eine historische und volkskundliche Untersuchung*. Vreden.
- Radloff, Wilhelm 1804. *Beskrifning öfver norra delen af Stockholms län*. Upsala.
- Rapp, Bertil 1951. *Djur och stilleben i karolinskt måleri*. Stockholm.
- Roberg, Lars 1951. Resa till Väddö 1712. *Lychnos* 1950–51, 182–204.
- Roberts, Sonia 1972. *Bird-keeping and Birdcages: A History*. London.
- Robbins, Louise E. 2002. *Elephant Slaves and Pampered Parrots: Exotic Animals in Eighteenth-Century Paris*. Baltimore.
- Rydström, Ada 1916. I Tjust förr och nu. *Svenska Turistförenings Årsskrift* 1916, 30–57.
- Samzelius, Hugo 1900. Fasanens nordiska historia. *Jägaren* 6, 164–168.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, utgiven av Ska Akademien. Lund.
- SAOL = *Svenska akademiens ordbok*. Stockholm.
- Scherpner, Christian 1965. Walk-through Bird aviaries at Frankfurt Zoo. *International Zoo Yearbook* 5, 244–246.
- Schönberg, Anders 1957. Anmärkningar Om Swänska Papegojan. *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar* 17, 139–143.
- Schönberg, Anders 1759. Anmärkningar om Orr-ungars framfödande af hemtamda Orrar. *Kongl. Vetenskaps-Academiens Handlingar* 19, 146–151.
- Sefström, Eric 1763. Kort Beskrifning på de Djur, som Herr Archiat. och Riddaren von Linnee hafwer uti Kongl. Academiens i Upsala Botaniska Trägård och hwilka wistes den 16 Maji 1760. *Swenska Samlingar* 1, 17–25.
- Selling, Gösta 1932. Tottieska malmgården: ett borgerligt fideikommiss på Södermalm. *Fataburen* 1931, 99–116.
- Skeel, Christen 1962. *Resedagbok, 1619–1635*. Stockholm.
- Springer, Katharina B. & Ragnar K. Kinzelbach 2009. *Das Vogelbuch von Conrad Gessner (1516–1565). Ein Archiv für avifaunistische Daten*. Berlin.
- Svanberg, Ingvar 2006. Levande fågelfångare: om vilda fåglar som ohyresbekämpare. *Rig* 89. S. 78–84.
- Svanberg, Ingvar 2007a. »Deras mistande rör mig så hierteligen»: Linné och hans säll-

- skapsdjur. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2007, 7–104.
- Svanberg, Ingvar 2007b. Golden Pheasant (*Chrysolophus pictus*) in Sweden in the 1740s. *Der Zoologische Garten* N.F. 77, 24–28.
- Svanberg, Ingvar 2007c. »Kunna lära att hwisla och tala«: Linnés och andras papegojor i 1700-talets Sverige. *Uppland: Årsbok* 2007, 115–150.
- Svanberg, Ingvar 2007d. Orren på Mummens värdshus: Spelfåglar i 1700-talets Sverige. *Rig* 90, 82–86.
- Svanberg, Ingvar 2008. Kammarsångare och rolighetsministrar, i: *Signums svenska kulturhistoria* 7, *Det moderna genombrottet*, red. Jakob Christensson. Stockholm, 311–341.
- Svanberg, Ingvar, 2010a. Eine Anleitung zur Pflege von Kanarienvogel von 1747: Über des Apothekers Frantz Mikaël von Akens „Hus- und Land-Apotheque“. Zugleich eine Geschichte des Kanarievogels in Schweden”. *Blätter aus dem Naumann-Museum* 28, 18–30.
- Svanberg, Ingvar 2010b. Fabulat, plagiat och spökuppgifter: att använda berättande källor inom etnobiologi, i: *Nycklar till kunskap: om människans bruk av naturen*, red. H. Tunón and A. Dahlström. Stockholm, 121–136.
- Svanberg, Ingvar 2011a. Kanariefågeln svenska historia: ett förbisett 400-årsjubileum. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2011, 71–116.
- Svanberg, Ingvar 2011b. Exotic Birds at Skansen Zoo before 1920. *The Bartlett Society Journal* 22, 5–14.
- Svanberg, Ingvar och Johnny Strand 2012. Giovanni Pietro Olinas beskrivning av kanariefågeln av år 1622. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2012, 23–29.
- Swartz, Olof 1809. *Svensk zoologi* vol. 2. Stockholm.
- Svensk Familj-Journalen* 8/1869.
- Svensk Familj-Journalen* 15/1876.
- Thörnvall, Folke 1968. *Leufsta: ett gammalt upplandsbruk. Käll- och litteraturstudier*. Tierp.
- Tilas, Daniel 1928. *Dag Bok öfver Hans Kongl. Höghet Cron-Printsen Prints Gustavs Resa igenom Bergslagerne in Sept. 1768*, i: *Norskogskogs arkiv* vol. 6:1. Stockholm, 1–64.
- Toynbee, J.M.C. 1973. *Animals in Roman Life and Art*. London.
- Upmark, Gustaf 1896. Stockholms slott under Vasatiden. *Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen år 1896*, 51–53.
- Wiese, Valdemar 1894. *Tropéfunglenes liv i fangenskab*. Aarhus.
- Westlund, P. O. 1948. *Gripsholm under Vasatiden*. Stockholm.
- Wikström, Johann Emanuel 1840. *Stockholms flora: eller korrt beskrifning af de vid Stockholm i vildt tillstånd förekommande växter* vol. 1. Stockholm.
- Wollin, Nils G. 1925. Ulriksdal: en historisk översikt över trädgårdsanläggningarna. *Lustgården* 6, 62–124.
- Wollin, Nils G. 1927. *Drottningholm: lustträdgård och park*. Stockholm.
- Ådahl, Karin 2002. *Sverige och den islamiska världen: ett svenskt kulturarv*. Stockholm.
- Ödman, N. G. 1896. En utflykt till Forsmark.

Turisten: Illustrerad tidning för rese-, vandrings- och kurortslif 1:8, 61–62.

Tack till Sture Barr (Mariestad), Roger Bergström (Uppsala), Lars Christiansen (Stockholm), Barbro Nedstam (Alnarp), Johnny Strand (Mellby), Marianne Svensson (SAOB, Lund), Göran Tuneld (Lövstabruk) och Birgitta Östlund (Lövstabruk) som försett mig med kompletterande material rörande voljärer i Sverige. Tack också till Ingemar Nilsson (Helsingborg) och medlemmar i Uppsala Tropiska Fågelförening som lärt mig mera om olika fåglars beteenden i fångenskap.

Noter

- 1 M 172: Berch 1753, 53
- 2 Se Robbins 2002 för en fascinerande översikt.
- 3 Svanberg 2006, 2008.
- 4 Kaniner i Uppsala finns belagda med skelettfynd, se Jonsson 1984, 91; för Leufsta se Rosenberg 1951, 191. Om knölgäss, se Bernström 1950, 613; om vinbergssnäckornas utbredning i mellansvenska parker, se Wikström 1840, 122 och Radloff 1804, 363 (Mörby); allehanda husdjur omnämns med referenser i Bonow & Svanberg 2012, 126.
- 5 Myrdal 2012; Svanberg 2010b. För tips om ytterligare tänkbara källmaterial tackar jag docent Göran Ulväng, SLU.
- 6 Norrman 1920, 5; Dixon 1851, 406; Klemming 1868, 292; Andersson 1890, 23 (1538); Brehm 1872 frontespis; Schönberg 1757, 139.
- 7 SAOB Arkiv: Schönberg 1759, 148; det finns i även belägg från 1768 och 1795 i excerptsamlingen.
- 8 Jennison 1937, 100; Dixon 1851, 304; SAOL; *NE Ordbok* 1995.
- 9 Columella 2009, 245; Jennison 1937, 101; Behm 1921 återger illustrationer av flera forntida voljärer.
- 10 Roberts 1972, 28–43; Ahrlund 2008, 16; Henderson 1999, 69; Robbins 2002, 43, 105, 110, 113, 123, 132 m.fl.
- 11 Svanberg 2011b.
- 12 Irven 2008 31; Scherpner 1965.
- 13 Den bästa översikten över menagerier är alltjämt Loisel 1912. Se också Kisling 1988. Om Towern, se Hahn 2004. När Alfred Cops i början av 1800-talet övertog styret av menageriet byggdes moderna voljärer vid Towern. Om handeln med exotiska fåglar i tidigmodern tid som kolonial exploatering, se Hollsten 2013, 49–50.
- 14 Bernström 1952, 70; Karling 1935, 85; Francki 1990, 159–160, på sid 161 finns en kartera som markerar fågelburens placering.
- 15 Karling 1935, 92; Olsson 1935, 9, 1940, 97; Ahlqvist 1874, 21.
- 16 Westlund 1948, 311.
- 17 Jern 1976, 58–59.
- 18 Svanberg 2007c, 121–122; Jern 1976, 59.
- 19 Skeel 1962, 31, 43, 44, 68, 98 och 114.
- 20 Ellenius 1992, 94.
- 21 Wollin 1925, 81–82; Svanberg 2008.

- 22 Ljungström 2004, 89.
- 23 Berg 1937, 313–336; Bernström, 1952, 67–87; Upmark 1896, 51–53; Rapp 1951, 128–129; Berg 1937, 333 och Bernström 1950, 619.
- 24 Berg 1937, 334.
- 25 Svanberg 2007a.
- 26 Sefström 1763, 17–25; Fischerström 1785, 171–172.
- 27 Wollin 1927, 145, 302; Arvidsson 1998a.
- 28 Arvidsson 1998b, 37; Björklund 1796, 148.
- 29 En ritning på voljären finns avbildad i Ådahl 2002, 156.
- 30 Uppsala universitetsbibliotek: W 45. Westinska samlingen; Schönberg 1757, 142–143; Schönberg 1759, 147.
- 31 Tilas 1928, 13.
- 32 Forsström 1917, 142; Bauer 1965, 96.
- 33 Ödman 1896, 62; Forsman, 1984, 107; Fogelmarck 1984, 47.
- 34 Bauer 1990, 139; De Robelin 2004, 23.
- 35 Selling 1932, 112; Lindh 1921, 450; Alm 1938; 159, 162.
- 36 Linnerhielm 1797, 90; Insulander 1996, 54.
- 37 Nisbeth 1969, 362.
- 38 Lötberg 2008, 19.
- 39 Olausson 1988, 147–148; Linnerhjelm 1816, 30.
- 40 Nilsson 2003; Nilén 2009, 25.
- 41 Foto översänt från Sture Barr 2013; Enbom 2011, bilaga 1, 6; Rydström 1916, 46.
- 42 Om orrar i fångenskap under 1700-talet, se utförligare i Svanberg 2007. Olof Swartz (1809, 43–45) ger volym 2 i Palmstruchs planschverk *Svensk zoologi* utförliga uppgifter rörande uppfödning och vård av orrar i fångenskap, så ock Schönberg 1759. Bellmans poem om en tam orre på Mummens värds-hus återfinns i Bellman 1923, 85.
- 43 För uppgifter om påfåglar hos romerska författare, se Toynbee 1973, 250–253.
- 44 Bernström 1968, 612–613. Ifrån Sverige föreligger bara ett par arkeologiska fynd av påfåglar; de emanerar båda från 1700-talets Göteborg, se Ericson & Tyrberg 2004, 128. För fynd av benrester i Uppsala, se Jonsson 1984, 91. Olaus Magnus avbildar 1555 påfåglar och Sigfrid Aronius Forsius ger 1611 i *Physica...* (1952), 280–281, en utförlig skildring av dess utseende och läte; Slottsarkivet, Stockholm: “Hovförtäringensboken för år 1592 B”, 200 (citerad efter SAOB P 2756).
- 45 Fischerström 1768, 166. Fischerström 1785, 176. I en fotnot frågar Fischerström om det hållits vita påfåglar i Sverige; Lönnberg 1913, 118; Carlson 1789, 12. Om påfåglar på Leufsta, se också Thörnvall 1985, 168.
- 46 Svanberg 2007a; Sefström 1763, 25.
- 47 Bernström 1950, 612–613. Om jaktfasanens historia se Samzelius 1900.
- 48 Om Lovisa Ulricas guldfasan, se Linnaeus 1746, 5 och Svanberg 2007b.
- 49 Bernström, 1948, 94–95; Bernström 1950, 613; Lönnberg 1913, 123. Pärilhönans kulturhistoria avhandlas utförligt i Donkin 1991. Europeiska förhållanden behandlas å sidorna 42–43 och 79–85. Uppgifter ur antika grekiska källor återges i Toynbee 1973, 253–254; se också Columella 2009, 246; Skeel 1962, 95

- såg pärlhöns i början av 1600-talet i Florens; för 1700-talet se Busser 1769, 107; Beckmann 1911, 27 samt Slottsarkivet, Stockholm: ”Hovförtäringensboken 1764”, 1877 (efter SAOB P 3073).
- 50 Bernström 1950, 613; Lönnberg 1913, 119; Beckmann 1911, 27. Ett uppstoppat exemplar av *Crax nigra* beskrivs av Linné ur Adolf Fredriks samlingar, med angiven ursprungs-ort ”Curassao” i Linnaeus 1764, 28.
- 51 Svanhållning i svenska herrgårdar skildras kortfattat i Flinck 1989, 76, 86–87; se även Tilas 1928, 13; och Nilsson 1835, 364. Uppgifter om äldre svanhållning i Stockholmsområdet återfinns i Curry-Lindahl 1957, 15–20. Om historik, se Springer & Kinzelbach 2009, 93.
- 52 Om myskankan i Sydamerika, se Gillmore 1950, 460–462. För arkeologiska uppgifter om myskanka i fångenskap hänvisas Hesse 1980. Om myskankor i Sverige, se Berg 1937, 334; Bernström 1950, 613; Lönnberg 1913, 101; Insulander & Müller Wille 2001, 89, 111; Linnaeus 1751, 91; Linnaeus 1761, 41–42.
- 53 Rörande duvhållningens äldre historia, se Hornell 1947 och Bernström 1958; för Sverige se Broocman 1736, 8; Fischerström 1785, 176–177; Lönnberg 1913, 133–134. Duvslagens historia i svenska herrgårdar är fortfarande ett outforskat ämne, men de finns omnämnda här och var, se Flinck 1989, 76.
- 54 Berg 1937, 335; Bernström 1950, 614; Svanberg 2007a, 45, 48. Om skrattduvans domesticeringshistoria se Pluis & Stupperich 1986.
- 55 Karlson 1943, 192; Svanberg 2007a, 35, 2010a, 2011; Svanberg & Strand 2012.
- 56 Svanberg 2007c, 129–130.
- 57 Fischer von Waldheim 1801, 73; Lindemann 1994, 62–64. Ytterligare om aror i Svanberg 2007a och 2007c.
- 58 Om papegojor i 1600- och 1700-talets Sverige, se Svanberg 2007c.
- 59 Carlsson 1789, 13, 15.
- 60 Brusewitz 1982; Birkhead & van Balen 2005.
- 61 Körner 1839–46, titelblad. Om Gyllenkrok, se Dahl 1996, 177; Svensk Familj-Journalen, 8/1869, 68; *Svensk Familj-Journalen* 15/1876, 365.
- 62 Wiese 1894, 208. Samtida fågelimportörer i norra Europa diskuteras på sidan 210, där han också anger prisexempel. Den årliga omsättningen på fågelmarknaden i Europa i början av 1890-talet uppskattar Wiese till 1,5–2 miljoner danska kronor.
- 63 Brehm 1872, 126.
- 64 Bergström 1933. Karl Kloos ger en fin skildring av fågelparken i Nässjö och parkdammen i Jönköping för några årtionden sedan, Kloos 1970, 35–38. I Nässjö fanns till och med humboltpingviner.

Ingvar Svanberg är verksam som forskare vid Centrum för rysslandsstudier, Uppsala universitet.